

Jerzy Mizgalski

Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki politycznej

Ruch polityczny

Według Edwarda Olszewskiego¹ ruch polityczny jest szczególnym rodzajem ruchu społecznego. Znalezienie wyraźnej granicy między ruchem społecznym a ruchem politycznym jest bardzo trudne. Każde z tych zjawisk należy rozpatrywać indywidualnie, wnikając w ich istotę i najbardziej charakterystyczne cechy. W literaturze przedmiotu i publicystyce używa się pojęć „ruch społeczny” i „ruch polityczny” zamiennie. Wynika to z tego, że ruch polityczny stanowi szczególną odmianę ruchu społecznego, często ruch społeczny przeradza się w ruch polityczny, a poza tym cele ruchu społecznego i politycznego są zbieżne czy tożsame. Podstawową cechą ruchu politycznego jest jego polityczny charakter, tj. dotyczący władzy politycznej i politycznych metod działania. Dla tych ruchów *kwestia władzy politycznej* jest pierwszoplanowa i *ona warunkuje rozwiązanie innych celów ruchu*: ekonomicznych, społecznych, kulturalno-oświatowych, etnicznych czy narodowych. We wszystkich próbach definicji tego ruchu akcentuje się jego polityczny charakter. Jerzy Wiatr² zdefiniował to pojęcie następująco: „Przez ruch polityczny rozumiem takie dążenia społeczne, które usiłują doprowadzić do zmiany istniejących warunków lub ich umocnienia w drodze walki o władzę”. Z kolei H. Przybylski określa nieco inaczej interesujące nas pojęcie: „Ruch polityczny to masowa, celowa, a zarazem spontaniczna, wymagająca „historycznego czasu” i ponad partykularnego zasięgu, forma poczynania sił politycznych mniej lub bardziej sformalizowanych, a przede wszystkim do uchwycenia, utrzymania i spr-

¹ *Ruch polityczny*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1, pod red. W. Sokoła i M. Żmigrodzkiego, Kraków 1999, s. 259–261.

² J. Wiatr, *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 1977.

wowania władzy w celu zrealizowania interesów”³ jego uczestników. Z czasem ruch polityczny stał się z reguły ruchem partii politycznych i związanych z nimi innych organizacji, np. młodzieżowych, zawodowych, kobiecych itp. Inny z autorów R. Tokarczyk⁴, określił ruch polityczny jako najczęściej działalność partii politycznych i organizacji społecznych z nimi związanych, zmierzających do zdobycia, utrwalenia i wykorzystania władzy politycznej w celu zrealizowania interesów sił społecznych, reprezentowanych przez ten ruch.

Działalność ruchów politycznych opiera się na programach politycznych odzwierciedlających określoną postać myśli politycznej. Treści myśli politycznej zawarte w programach przesądzały o charakterze ruchów politycznych, które mogą być rewolucyjne, reformistyczne, ekstremistyczne, postępowe, konserwatywne, reakcyjne, lokalne, uniwersalne, narodowe i międzynarodowe.

Ruch polityczny ma swoją dynamikę, przechodzi określone stadia rozwoju: 1) przesłanki formowania się ruchu politycznego stwarzają niezadowolenie z istniejącej sytuacji, przeświadczenie większej grupy ludzi o potrzebie zmiany rzeczywistości społeczno-politycznej. Oddolnie i spontanicznie organizują się oni do działań politycznych. Ruch polityczny może być inicjowany odgórnie; 2) na drugim etapie następuje artykulacja żądań, wypracowywane są programy, publicznie występują przywódcy (animatory) ruchu politycznego; 3) ruch przechodzi do propagandy i agitacji swych założeń i celów, aby pozyskać członków i sympatyków, a w efekcie uzyskać liczącą się pozycję w życiu politycznym, warunkującą realizację celów; 4) szczytowym etapem rozwoju ruchu politycznego jest rozwinięta działalność polityczna, zmierzająca do przejęcia władzy politycznej lub uzyskania wpływu na jej decyzje i poprzez ośrodki władzy doprowadzić do realizacji celów (interesów) uczestników ruchu; 5) może wystąpić faza zamierania ruchu politycznego, który zrealizował zakładane cele, a nie wypracował następnych lub w ciągu dłuższego czasu nie był w stanie zrealizować celów, zawiódł pokładane w nim nadzieje zwolenników ruchu. Ruch polityczny może upaść w wyniku zmian warunków politycznych, otoczenia politycznego (np. ruch faszystowski).

Tożsamość ruchu politycznego

Tożsamość naturalna – formowana jest spontanicznie, bardziej emocjonalnie, bez większego udziału świadomości podmiotu owej tożsamości. Tożsamość kreowana – formuje się przy pełnym zaangażowaniu świadomości podmiotu, jego wiedzy związanej z racjonalnym wyborem określonych wartości jako osi określonej tożsamości.

W przypadku tożsamości persadowanej człowiek (uczeń) jako istota społeczna (również polityczna) jest przez całe życie przez kogoś przekonywany

³ H. Przybylski, *Ruchy polityczne. Zagadnienia teoretyczne*, [w:] *Metodologiczne i teoretyczne problemy nauk politycznych*, pod red. K. Opalka, Warszawa 1975.

⁴ R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Lublin 1984.

i sam przekonuje innych. Używanie perswazji oznacza w całości trudną do opisaną syntezę intelektualnych, moralnych i emocjonalnych składników (elementów) skierowanych do rozumu, woli i uczuć adresata. Przekonywanie nie jest skonstruowanym logicznie monologiem, ale jest oddziaływaniem na ludzkie tworzywo po to, by otrzymać określony rezultat: wytworzyć w kimś stan wewnętrzny zwany przekonaniem⁵. Przedmiotem perswazji może być każda sprawa podlegająca wartościowaniu intelektualnemu, etycznemu lub emocjonalnemu. Perswazja nie jest dyskusją, wymianą zdań, której celem jest dotarcie do prawdy obiektywnej. W dyskusji żadna ze stron nie uważa, że ma monopol na prawdę. Wymiana myśli partnerów w dyskusji zmierza do rozstrzygnięcia prawdy czy fałszu. W perswazji prawda jest wartością, zaś jej przyjęcie wymaga świadomego i dobrowolnego wyboru między jedną a drugą wartością. Każda perswazja może zaistnieć jedynie w łączności z odbiorcą. Ma więc charakter interpersonalny. Warunkiem przekonywania jest możliwość wyboru, czyli można przekonywać innego w granicach jego potencjalnej wolności. Etos przekonywania zakłada istnienie czystej intencji⁶.

Podstawę tożsamości obserwowalnej (czy obserwacyjnej) stanowi możliwość i umiejętności spostrzegania innych ludzi. W procesie regulacji człowieka ze światem, z poszczególnymi elementami otoczenia istotną rolę odgrywa jego orientacja w otoczeniu społecznym, jego zdolność do wytwarzania subiektywnego obrazu otoczenia zewnętrznego (fizycznego i społecznego) i siebie samego. Prawidłowa orientacja w określonych składnikach otoczenia społecznego, czyli wiedza o innych ludziach, ma szczególne znaczenie dla regulacji stosunków człowieka ze światem, a więc i jego tożsamości jednostkowej i społecznej. Pomiędzy tu zagadnienia procesu spostrzegania innych ludzi (selektywność, przetwarzanie oraz integrację różnorodnych informacji), a także uwarunkowania procesu spostrzegania innych osób, zmiany rozwojowe w spostrzeganiu ludzi, trafność tego spostrzegania, trwałe właściwości reprezentacji poznawczych innych ludzi.

Tożsamość zmitologizowana łączy się z kwestią wspólnoty myślenia wynikającą ze wspólnoty gatunkowej człowieka oraz jego wspólnoty kulturowej. System myślenia stanowi istotną, jeśli nie najistotniejszą, część czy warstwę każdej kultury. Bez zrozumienia sposobu myślenia niewiele możemy powiedzieć o tożsamości pojedynczych osób i całych grup społecznych. Mity spełniają w tradycji ważną rolę. Tradycja wyraża, wzbogaca i kodyfikuje wierzenia, chroni i wzmacnia moralność, gwarantuje skuteczność rytuału i zawiera reguły praktyczne.

Mit

Mimo licznych eksplikacji pojęcia mitu istnieje jednak możliwość wskazania na pewne łączące je cechy. Spośród tych cech główne wydają się te, że mit uznawany jest za pewną całość najpierw świadomościową i ewentualnie także narra-

⁵ W. Marciszewski, *Podstawy logicznej teorii przekonań*, Warszawa 1972, s. 174.

⁶ M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990, s. 28–31.

cyjną, kryjącą w sobie specyficzny sposób myślenia, o cechach dogmatycznych, będącą pewnym sposobem pojmowania świata. Jest to pewna opatrzona cechami sakralnymi (a więc „unieruchomiona”, nie weryfikowana) wiedza o świecie tkwiąca w ludzkiej kulturze.

Jerzy Topolski za mit uważa sformułowania mające coś mówić o świecie, które uzyskały w sposób żywiołowy albo nadany (przez siły społeczne, polityczne czy inne), status prawd faktograficznych czy symbolicznych nie weryfikowanych, „unieruchomionych”, w mniejszym czy większym stopniu zsakralizowanych. Mamy do czynienia z pojęciem, którego treść ma charakter stopniowalny. W takim przypadku na jednym biegunie owego continuum umieścić można twierdzenia naukowe o świecie i uznane przez naukę za prawdziwe, na drugim zaś stwierdzenia będące mniej czy bardziej na końcu zdeformowanym obrazem rzeczywistości. W ten sposób mity są równoważnikiem wiedzy przekształconej w określonym stopniu w dogmaty. W nauce zachodzą stałe procesy mitologizacji. Podobnie w tożsamości społecznej, a zwłaszcza w tożsamości politycznej, zachodzą również procesy mitologizacji politycznej⁷.

Najogólniej rzecz biorąc mity, czyli przeświadczenia, które nie poddają się lub nie są poddawane weryfikacji, a trwają w świadomości jednostki czy zbiorowości, biorą się z dwóch źródeł. Pierwszym z nich są zakorzenione w społeczeństwie sposoby pojmowania świata (tzw. mity fundamentalne), a drugim pewne stałe zachodzące procesy związane z rozwojem wiedzy polegające m.in. na deficycie tendencji do poddawania formułowanych raz stwierdzeń procedurze weryfikacji, co prowadzi do unieruchomiania, a tym samym do ich mitologizacji. Mity będące wynikiem zakorzenienia w świadomości jednostek i społeczności (np. żydowskiej) sposobów pojmowania świata, także świata politycznego, osadzają się w świadomości owych jednostek i społeczności, a tym samym funkcjonują w ideologicznej (głębokiej i sterującej) warstwie ich funkcjonowania. Mają zatem wpływ na to, co jednostka lub społeczność zamieszcza w warstwie informującej o przeszłości. Żydzi budowali swą tożsamość głównie na mitach, a nie na świadomości historycznej. Wynikało to z faktu, że religia była podstawowym składnikiem ich tożsamości, a tożsamość religijną określają głównie elementy mitologiczne, a nie historyczne.

Biorąc za przykład żydowskich działaczy oświatowych, należy uznać ich rację wówczas, gdy twierdzili, że w żydowskim życiu narodowym często trudno jest odróżnić czynnik świecko-narodowy od momentów czysto religijnych. Dwutyścieletnia diaspora, podczas której życie żydowskie pozbawione było państwowo-terytorialnych podstaw, jeszcze bardziej wzmogła ten stan rzeczy, czyniąc z religii mojąszowej fundament narodowo-społecznego bytu żydostwa. Toteż znaczenie religii dla żydostwa było dominujące. Dlatego też w społecznościach żydowskich żywe było zainteresowanie poziomem i wartością nauczania religii

⁷ J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię*, Warszawa 1996, s. 204–205.

mojżeszowej w szkołach powszechnych, gimnazjach zarówno w okresie międzywojennym, jak i po II wojnie światowej w krajach diaspory itd.

Zintegrowanie religii z prawem możliwie do jak najwyższego stopnia krystalizacji i na tej płaszczyźnie wszystkich dziedzin życia, w warunkach wygnania i diaspory (życie wśród innych ludzi), uświadomiło Żydom paradoksalnie istotę (rdzeń) ich tożsamości, w której ramach konkretyzowały się, w zależności od lokalnych warunków i okoliczności, odpowiednie odmiany tożsamości jednostek i zbiorowości ludzkich.

Zasada ta – mimo pewnych przemian w judaizmie i wyłonienia się w nim określonych kierunków – działa właściwie do współczesności. I to jest wyjątkowa w historii świata siła jednocząca Żydów wszystkich kontynentów, szczególnie w sytuacji gdy wspólnoty żydowskie w diasporze, po zniknięciu instytucji egzy-larchy („głowy diaspory”) w Babilonie, nie miały naczelnego zwierzchnika, nie podlegały żadnej władzy religijnej ani narodowej. Pozostało im studiowanie Starego Testamentu oraz tego samego talmudycznego zbioru przepisów prawnych i religijnych oraz zawartych w nim przypowieści, uczestniczenie w takich samych obrzędach (z małymi różnicami, dopuszczanymi w rozmaitych miejscowościach zgodnie z drugą zasadą „wszystko według miejscowego obyczaju”) stanowiło siłę integrującą.

Nic dziwnego, że prawo stało się największym skarbem gminy żydowskiej. Obowiązkiem wyznawców judaizmu było refleksyjne studiowanie, gruntowna znajomość i rzetelne stosowanie w swym życiu tego prawa. Zgodnie z nim odbywało się kształcenie dzieci i młodzieży. Skrystalizowana w prawie religia judaistyczna trzymała jej wyznawców w karbach swą konkretnością historyczną, prawną i etyczną. Judaizm w XIX i XX wieku nie miał ściśle jednolitego kultu ani jednolitej i scentralizowanej hierarchii religijnej. Każda gmina (kahał) była samodzielna i mogła wchodzić w związki z innymi gminami. Istotną rolę spełniał w niej rabin, do którego obowiązków należała między innymi interpretacja przepisów religijnych. Był nauczycielem i znawcą Tory.

Abraham B. Jehoszua, pisząc o żydowskiej tożsamości, postawił pytanie, czy powinna się ona opierać na micie czy „raczej mieć zakorzenienie w historii, w rzeczywistym następstwie wydarzeń, które rozgrywają się zawsze w konkretnych okolicznościach?”⁸ Odpowiedź na to pytanie jest fundamentalną w określeniu drogi do kształtowania współczesnej żydowskiej tożsamości narodowej. Stwierdził, że „narody myślące dziś o swojej tożsamości muszą odnaleźć drogę między własnym dziedzictwem historycznym a tożsamością globalną. Przez całe swe dzieje naród żydowski budował tożsamość głównie na mitach, a nie na świadomości historycznej, na kontakcie z realną historią”.

Pisarz zwrócił uwagę na dwa modele tożsamości: „amerykańsko kanadyjską i europejsko-azjatycką” (japońska, chińska). Model amerykański kreuje tożsamość

⁸ A.B. Jehoszua, *Israel: Między mitem a historią. Dwa modele żydowskiej tożsamości*, „Dziennik” „Tygodnik idei”, nr 21 (112) 24 maja 2006, s. 14–15.

w oparciu o dawne i nowe mity. Model europejski oparty jest na poczuciu historycznej ciągłości czasu i miejsca. Istotnym w całym procesie kształtowania tożsamości jest mit. W tym przypadku autor odwołał się do badacza kultury Rolanda Barthesa, który określał mit i mitologię jako akceptację świata nie takiego, jakim on jest, ale jakim chciałby być. Sam przyjął krótką definicję: „ludzki mit to ludzka prawda, a nie prawda jako taka”. W tym określeniu mitu istnieją dwa jego aspekty – „prawda najwyższa”, starająca się połączyć fakty historyczne. Drugi „nieprawda”, czyli „subiektywna wyobraźnia próbująca nadać znaczenie i prawdziwość temu, czego istnienia nie da się udowodnić ani faktycznie, ani historycznie”.

Mówiąc o diasporze żydowskiej, autor podkreślił, iż przez ponad dwa tysiące lat budowała ona swoją tożsamość głównie na świadomości mitologicznej a nie historycznej, w której religia stanowiła podstawowy składnik tożsamości. Tożsamość religijną określają według autora głównie składowe mitologiczne, a nie historyczne. W diasporze „narodowa wspólnota terytorium i języka była dla Żydów czymś nierzeczywistym”. Rzeczywistość żydowska była wyobrażana i wyrażana w metaforach, symbolach, rytuałach religijnych. W procesie kształtowania, utrwalania i przekazywania tak rozumianej tożsamości istotną rolę miał fakt przemieszczania się Żydów z miejsca na miejsce i „nawet jeśli osiedlali się na setki lat w krajach takich jak Polska, uważali je za coś przejściowego – rodzaj tymczasowego miejsca pobytu do czasu, kiedy będą mogli wrócić do prawdziwego domu, Ziemi Izraela. Zatem cel nadrzędny to powrót do Ziemi Świętej. Oczekiwanie na mesjasza i sygnał do tego powrotu wywierał wpływ na styl życia. Z tego faktu wielu badaczy, w tym i cytowany autor wyciągają wnioski, iż Żydzi w diasporze nie byli zainteresowani dokumentowaniem i opisywaniem swojego stylu życia czy dokumentowaniem opisywaniem swoich stosunków z nie-Żydami, wśród których żyli. Czas oczekiwania na mesjasza był określany jako czas próby, na którą Najwyższy wystawia swój naród wybrany. W tym kontekście nienawiść nie Żydów do narodu wybranego przyjmowano jako nieunikniony wyrok losu. Jak podkreślił Abraham B. Jehoszua, „na pewnym poziomie zmitologizowana tożsamość zachęcała do zmitologizowanej reakcji – dlatego chrześcijanie uznali swój mit ukrzyżowania za totalne zaprzeczenie żydowskiej tożsamości. Zmitologizowana tożsamość nie pozwoliła też Żydom na historyczne porównania z innymi narodami ani na postrzeganie własnych dziejów jako części historii świata. Żydzi uważali się zawsze za znienawidzonych zasadniczo odrębnych”. Ten kontekst myślenia istotny dla znacznej części społeczeństwa żydowskiego żyjącego w diasporze ulegał ewolucyjnym przemianom. Pragmatyzm coraz silniej docierał do świadomości wielopokoleniowych rodzin żyjących w kraju osiedlenia. Haskala i inne ruchy społeczne wśród społeczności żydowskiej, świadczyły, iż oczekiwano na mesjasza by budować lepszą przyszłość dla siebie i swoich dzieci w kraju, w którym żyli. Dostrzegając ten proces autor podkreślił, iż dla większości Żydów miejsce zamieszkania i czas nie były istotnymi. „Traktowano je jako przejściowe, niegodne zachowania w pamięci narodu- w końcu przyjdzie Mesjasz i zawiedzie ich do pierwotnej ojczyzny, miejsca, do którego prawdziwie przynależą. Sam czas

zmieni się w Ziemi Izraela, stanie się czasem boskim, czasem odkupienia. Zmieni zupełnie styl życia Żydów, dziś będących na łasce sąsiednich narodów”. Ta świadomość tkwiła w żydowskiej społeczności i „trwała w spetryfikowanej, zmitologizowanej tożsamości, która wzmocniona wizjami zniszczenia więcej destrukcji pozwoliła jej żywić bierną próżną nadzieję na boskie zbawienie, uniemożliwiając – co udowodnił Holocaust – poprawne rozpoznanie zagrażających jej straszliwych niebezpieczeństw”. Podjęta próba wyjaśnienia żydowskiej tożsamości w oparciu o walkę pomiędzy dwoma koncepcjami budowania i utrwalania narodowej tożsamości w państwie Izrael jest interesującą z punktu widzenia współczesnego państwa. Jednak spór pomiędzy świadomością zmitologizowaną a historyczną wnosi istotny wkład do określenia tożsamości Żydów w ogóle, a kształtowania tożsamości politycznej w szczególności. Zmitologizowana tożsamość była bliższa konserwatywnym żydowskim ugrupowaniom politycznym, historyczna oparta na ciągłości czasu i miejsca. Bliższa była ugrupowaniom świeckim i lewicowym.

Typologia organizacji i stowarzyszeń politycznych

Szczególłą wartość dla człowieka stanowi również lokalna przestrzeń organizacyjno-zrzeszeniowa oraz instytucjonalna, z którą identyfikuje się pewna liczba jednostek ludzkich.

W latach siedemdziesiątych XX wieku Aleksander Kamiński pisał, że: „Od dwustu lat obserwuje się nieustannie narastanie liczby i różnorodności stowarzyszeń społecznych. Mnożą się związki, towarzystwa, stowarzyszenia, zrzeszenia – wiążące dorosłych, młodzież, osoby starsze, dzieci; kobiety i mężczyzn; ludzi wszelkich kategorii wykształcenia; w miastach i wsiach⁹”. Cytowany autor określa związek młodzieży, stowarzyszenie dorosłych jako grupę ludzi, zorganizowaną w dążeniu do realizowania określonych, wspólnych celów, z własną strukturą organizacyjną i funkcjonariuszami, z ustalonymi lub usankcjonowanymi sposobami postępowania i zachowania¹⁰.

Przez organizację, czy też stowarzyszenie społeczne należy rozumieć grupę dorosłych lub młodzieży posiadającą określoną własną strukturę organizacyjną, a członkowie tej grupy podejmują wspólne zadania statutowe i podporządkują się normom postępowania; przynależność do tej grupy ma charakter dobrowolny¹¹.

Ze względu na wiek członków organizacje i stowarzyszenia dzieliły się na dziecięco-młodzieżowe oraz zrzeszające dorosłych. Zasadniczo wyróżniane są trzy podstawowe funkcje tych organizacji: a) afiliacyjne (w wyniku wyboru przez jednostkę i przyjęcie jej przez organizację w poczet członków), b) integracyjne – poprzez

⁹ A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa 1974, s. 155; K.Z. Sowa, *Wstęp do socjologicznej teorii zrzeszeń*, Warszawa 1988.

¹⁰ A. Kamiński, *Analiza teoretyczna polskich związków młodzieży do połowy XIX wieku*, Warszawa 1971, s. 21.

¹¹ M. Winiarski, *Funkcje stowarzyszeń społecznych w środowisku lokalnym*, [w:] red. T. Pilch, J. Lepalczyk, *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1995, s. 196.

stworzenie dla jednostek pomostu między rodziną i społecznością lokalną z jednej strony – a narodem i wspólnotą ogólnoludzką z drugiej, c) ekspresyjne – polegające na stwarzaniu warunków ich członkom do przeżyć i wyrażania upodobań.

Niezależnie od tego podziału wyróżniane są także inne role stowarzyszeń, a mianowicie: a) wspomaganie rozwoju biologicznego, społecznego i kulturalnego jednostki, b) wdrażania człowieka do pełnienia ról społecznych i zawodowych, c) wzbogacania sfer życia i aktywności jednostki, d) upowszechnianie wiedzy instrumentalnej dla kształtowania określonej tożsamości.

Obok wymienionych już wyżej wyodrębniane są cztery funkcje: a) integracyjno-strukturalizacyjne, b) samorządowe, c) mediacyjno-manipulacyjne oraz d) inicjatywne, które zmierzają do inicjowania zmian społecznych. A.M. Rose kładzie akcent na dwie kategorie funkcji: ekspresyjne, związane z realizacją zainteresowań członków oraz funkcje społeczne, związane z rozdziałem władzy, upowszechniania informacji o mechanizmach społecznych, wprowadzania zmian społecznych. W istocie rzeczy wszystkie typologie funkcji są pod jakimś względem użyteczne. Każda z tych funkcji pod określonymi warunkami może zaznaczyć się w kształtowaniu tożsamości politycznej danej jednostki czy grupy społecznej

Spośród różnorodnych instytucji na osobną uwagę zasługuje „fundacja”. Fundacja to instytucja, której podstawą jest majątek przeznaczony przez jej założyciela na określony cel (dobroczynny, kulturalny itp.).

Partie polityczne

Partią polityczną za Ryszardem Herburtem¹² określamy dobrowolną organizację aktywną w sferze władzy politycznej, która uczestniczy w procesie wyborczym, czyli bezpośrednio w selekcji kandydatów zasiadających w ciałach legislacyjnych, a również pośrednio kandydatów zajmujących stanowiska w ciałach wykonawczych, i w ten sposób daje wyraz dążeniu do zdobycia lub utrzymania władzy państwowej. Partie polityczne są swego rodzaju klamrą spinającą dwie sfery aktywności wspólnoty politycznej: państwową (instytucjonalną) oraz społeczną. Partie polityczne służą elitom politycznym nie tylko jako narzędzia kolonizacji aparatu państwowego, ale również jako narzędzie penetracji różnych grup społecznych i ich mobilizacji wokół realizacji programów partyjnych.

Wyróżnia się trzy funkcje partii politycznych: a) społeczna, b) państwowo-publiczna oraz c) organizacyjna. Funkcja społeczna oznacza, że partia polityczna jest ogniwem pośredniczącym pomiędzy strukturą społeczeństwa a państwa. Jest wynikiem zaadaptowania logiki rywalizacji politycznej opartej na idei odpowiedzialnych rządów przedstawicielskich. Partie muszą być w określonym stopniu

¹² *Partia polityczna*, [w:] *Leksykon politologii*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herburta, Wrocław 2002, s. 298–302.

powiązane ze strukturą społeczeństwa. Realizacja funkcji społecznej sprowadza się do działań o ekspresywnym charakterze. Partia polityczna musi zaoferować masowemu wyborcy określoną tożsamość wyborczą, gdyż tylko w ten sposób może spełniać funkcję mobilizacyjną, czyniąc swój program polityczny punktem odniesienia indywidualnej decyzji wyborczej. W związku z tym partia polityczna ma także określoną tożsamość polityczną (wyrażona w programie politycznym tej partii, będącym odbiciem jej interesów), która może być lub nie akceptowaną przez grupy społeczeństwa. Istnieją relacje między tożsamością polityczną partii a wyborczą tożsamością polityczną wyborców (elektoratu). Zdobycie poparcia znacznej części elektoratu otwiera partii politycznej drogę do bezpośredniego udziału w państwowym procesie decyzyjnym, co umożliwia jej pełnienie funkcji państwowo-publicznej. Partia, która odniosła sukces w wyborach, dąży do maksymalizacji korzyści w procesie tworzenia gabinetu. W grze politycznej krzyżują się różnorakie interesy. Partie polityczne są wyrazem istniejących podziałów politycznych, tym samym zróżnicowania tożsamości politycznej tych partii.

Funkcja organizacyjna jest kolejną funkcją partii politycznej, która polega na utrzymaniu wysokiego poziomu swej rywalizacyjności poprzez zachowanie sprawności organizacyjnej, umożliwiającej partii politycznej skuteczne sprawowanie kontroli otoczenia społecznego. Proces instytucjonalizacji partii politycznej polega na przekształcaniu „luźnych” stowarzyszeń w ustrukturalizowane organizacje o wyraźnym celu zdobycia i utrzymania władzy. Mówiąc o procesie jakościowym partii politycznej mamy na uwadze jej sprawność organizacyjną oraz wpływ na kształtowanie określonej ich tożsamości grupowej. Wśród czynników, które wpływają na struktury organizacyjne partii politycznych, są: a) sposób tworzenia partii politycznej (tworzone wewnętrznie lub zewnętrznie); b) terytorialne rozproszenie (organy centralne – centralizacja i organy lokalne tej partii); c) istnienie lub brak instytucji sponsorujących; d) sposoby finansowania. Do najczęściej stosowanych kryteriów klasyfikacji partii politycznych należy podejście genetyczne, uwzględniające historyczny kontekst procesu kształtowania się partii. Proces definiowania typów partii politycznych polega na braniu pod uwagę dwóch podstawowych kryteriów: genetycznego i materialnego. Pierwsze z nich odnosi się do podobieństw między partiami, zwłaszcza powstawania reprezentacji konkretnych interesów grupowych. Drugie, materialne, łączy się z faktem realizacji przez poszczególne partie postulatów programowych, istotne jest zdefiniowanie programowej tożsamości partii politycznej. Na podstawie tych dwóch kryteriów wyróżnia się 7 podstawowych typów partii politycznych: 1) chadeckie, 2) lewicowe – libertariańskie, 3) liberalne, 4) komunistyczne, 5) konserwatywne, 6) socjaldemokratyczne oraz 8) ultrapravicowe.

R. Scruton twierdzi¹³, że partia jest dobrowolnym stowarzyszeniem osób związanych wspólnymi celami politycznymi, z których jedne deklarują poparcie, inne kandydują w wyborach, a jeszcze inne obejmują rząd w przypadku zwycię-

¹³ R. Scruton, *Partia*, [w:] *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2004, s. 270.

stwa w wyborach. Partia zazwyczaj ma statut, reguły członkostwa i tryb wyłaniania urzędników. W zasadzie ma program polityczny, od którego odstępianie jest karane wydaleniem lub naganą, niekoniecznie utożsamia się z jakąś doktryną lub klasą społeczną. Dąży do maksymalnego zwiększenia liczby członków. Nie tworzy prawa, lecz inicjuje legislację. Prawo tworzy nie partia, lecz instytucje, na które ona wywiera swe wpływy. Statut nosi piętno ustroju, w którego ramach partia dąży do zdobycia władzy. Wymieniony autor wyróżnia następujące typy partii: republikańskie, agrarne, chłopskie, demokratyczne, komunistyczne, konserwatywne, liberalne, socjalistyczne.

Ideologia

Francizek Ryszka¹⁴ twierdzi, że polityka, każda polityka zakłada istnienie ideologii. Ideologia to uporządkowany zbiór (system) wartości i celów, przypisywanych wielkim zbiorowościom, który to zbiór uzasadnia działania polityczne i jest nadrzędny wobec poglądów i postaw jej zwolenników. Wchodzą tu w grę wspólne zakresy czterech zasadniczych pojęć: {tożsamość polityczna}: > ideologia> doktryna> program> działania polityczne¹⁵. Partie są podmiotami działań politycznych. Teoria Olsona (utylitaryzm) jest przydatna przy charakteryzowaniu polityki, tj. relacji między interesem zbiorowym a interesami jednostek. Partia opiera się na następujących zasadach: a) dobrowolności, b) celowości, c) ruchliwości i elastyczności. Partie polityczne to zbiorowości zorganizowane dla zdobycia i utrzymania władzy i przybierające formy podporządkowane temu celowi. Walka, gra i perswazja należą do sposobu ich działania i według tego kryterium klasyfikowane były partie¹⁶.

Słowo „ideologia” pojawiło się pod koniec XVIII wieku we Francji i znaczyło wówczas tyle, co: nauka o ideach. Nazwa wskazywać miała na pewną dyscyplinę filozoficzną, która stawiała właśnie w centrum swych zainteresowań kwestie pochodzenia idei w umyśle ludzkim, ich stosunku do znaków językowych i do rzeczywistości. Nowa była tylko nazwa, natomiast typ i kierunek badań pozostały bez zmian. Badania nad ideami w podobnym duchu prowadzone były na gruncie filozofii nowożytnej, co najmniej od czasów Locke’a i Hume’a. „Ideologowie” (tak wkrótce zaczęto określać przedstawicieli tej dyscypliny) mieli jednak aspiracje wykraczające znacznie poza problematykę ściśle poznawczą. Na podstawie wiedzy na temat idei zamierzali kształtować ludzi i wpływać jednocześnie na bieg spraw społecznych. Z czasem słowo „ideologia” nabrało innego sensu, także i pejoratywnego.

Ideologia stanowi teoretyczne uzasadnienie poglądów, dążeń, programu i działań danej zbiorowości. Ideologie są wykorzystywane po to, by usprawiedli-

¹⁴ F. Ryszka, *Nauka o polityce*, Warszawa 1984, s. 189.

¹⁵ Ibidem, s. 200–201.

¹⁶ Ibidem, s. 297.

wieć i usankcjonować konkretny układ sił panujący w społeczeństwie podzielonym na grupy kierujące się odmiennymi interesami. Ideologia zyskuje często wymiar programu politycznego. Interpretuje odpowiednio przeszłość i aktualną sytuację społeczną i ekonomiczną oraz wyznacza perspektywę przyszłości. Ideologia ma charakter normatywny, ponieważ w jej ramach dokonuje się oceny sytuacji społecznej, ekonomicznej i edukacyjnej. W funkcjonowaniu ideologii wyróżnia się w zasadzie trzy fazy: a) narzucenie pewnego systemu przekonań, którego uzasadnienie – wykorzystujące mit bądź prawdę historyczną albo mieszaninę obu – jest zazwyczaj oparte na określonej wizji przeszłości; b) instrumentalna interpretacja przeszłości mająca na celu wykorzystanie niektórych jej aspektów w teraźniejszości; c) działania oparte na wytycznych opracowanych w postaci programu politycznego (wpisanego również w program edukacji), które mają przynieść pożądane rezultaty.

Pożądany punkt widzenia ideologii społeczno-politycznej sugeruje sposoby, w jaki umysł człowieka ma zorganizować w pewną całość różne przekonania na temat zdarzeń i tendencji społecznych, politycznych, gospodarczych i edukacyjnych. Odzwierciedla on pewien obraz świata, w którym ludzie żyją i za pomocą tego obrazu świata starają się odpowiedzieć na podstawowe pytania: Kim jestem?, Skąd pochodzę?, Jaką rolę odgrywam w społeczeństwie?, Jakie są wobec niego wymagania i obowiązki?, Jak funkcjonować w systemie ekonomicznym, politycznym itp.? Poglądy człowieka, ukształtowane przez ideologię wpływają na ukształtowanie określonej komplementarnej tożsamości społecznej, a w jej ramach pewnej tożsamości politycznej.

Z punktu widzenia społeczno-regulacyjnej teorii kultury w aspekcie politologicznym ideologia jest odmianą światopoglądu, ustalającego normy i dyrektywy pewnej wizji świata i życia społecznego – a) przeszłego, b) aktualnie skutecznego, c) przyszłego. Normatywna strona ideologii wysuwa wartości pozytywne (do zrealizowania, odnowienia, utrwalenia) takie stany życia społecznego, dzięki którym mogą lub powinny być spełnione pewne ideały, wartości ostateczne, interesy (np. wolność, równość, braterstwo, szczęście, dobrobyt itp.) Dyrektywna część ideologii – bezpośrednio lub pośrednio – precyzuje polityczne i prawne rodzaje działań, zmierzające do zdobycia lub utrzymania władzy, panowania nad określonymi typami praktyki społecznej i dotyczy zawsze praktyki polityczno-prawnej. Poza ideologiami prawno-ustrojowymi (np. kapitalistycznymi) czy politycznymi istnieją jeszcze inne ich odmiany, związane z niektórymi innymi typami praktyki niepolitycznej, pozaustrojowej, np. ideologie pedagogiczne, naukowe (tj. wyrażające interesy środowisk pedagogicznych, naukowych), religijne, artystyczne. W socjologii pojęcie „ideologia” odnosi się do systemu twierdzeń i poglądów uzasadniających interesy jakiejś grupy (narodu, klas, partii, grup zawodowych itp.)¹⁷.

Począwszy od XVIII wieku, różne ideologie stały się narzędziem kształtowania i propagowania idei społecznych, politycznych, ekonomicznych i edukacyjnych. Dobrym sposobem na kształtowanie osób o preferowanych cechach jest dla

¹⁷ A. Słaboń M. Pacholski, *Słownik pojęć socjologicznych*, Kraków 1997, s. 58.

ideologa edukacja. Od czasu powstania państwa narodowego ideologia odgrywa istotną rolę w formułowaniu zasad polityki wielu dziedzin życia publicznego – ekonomii, nauki, technologii i edukacji. Polityka oświatowa oraz programy i praktyczne działania, które z niej wynikają, mają bezpośredni wpływ na nauczanie.

Ideologię często definiuje się jako charakterystyczny dla jakiejś grupy, oparty zazwyczaj na interpretacji jej przeszłości system przekonań, który dostarcza wytycznych do podejmowanych przez tę grupę działań. Podłoże, na którym kształtują się zbiorowe przekonania, stanowią przede wszystkim warunki historyczne, społeczne, polityczne i ekonomiczne. Ideologiczna wykładnia przeszłości sugeruje, że minione wydarzenia wpłynęły na obecną sytuację jednostki i grupy w określony sposób. Na tej podstawie formułuje się teorię przemian społecznych, która ma pomóc w przewidywaniu dalszych etapów rozwoju społeczeństwa. Ideologie mają charakter normatywny, ponieważ zawierają dyrektywy, na których mogą się oprzeć twórcy programów politycznych, pragnący nadać procesom społecznym pożądany kierunek. Każda ideologia w niewielkim stopniu wykracza poza konkretny kontekst kulturowy. Określone dziedzictwo kulturowe będące udziałem zbiorowości, na której grunt przeszczepia się dana ideologia, często przyczynia się do znacznego przekształcenia owej ideologii. Ideologia stanowi teoretyczne uzasadnienie poglądów, dążeń, programu i działań określonej zbiorowości. Zamiast do specyficznych interesów jednostki czy grupy, uzasadnienie ideologiczne zazwyczaj odwołuje się do autorytetów i dostarczanych przez nie wzorców, które łatwiej dają się uogólnić, a co za tym idzie – wykorzystać. Źródłem argumentów na poparcie programów i działań politycznych bywają mity lub historia.

Ideologie wykorzystuje się również po to, by usprawiedliwić i usankcjonować konkretny układ sił panujący w społeczeństwie podzielonym na grupy kierujące się odmiennym interesem. Gdy doszedł do głosu nacjonalizm i powstały państwa narodowe, szkoły zaczęto organizować tak, by funkcjonowały jako elementy składowe państwowego systemu oświaty. Rozwój świadomości społecznej, będący konsekwencją industrializacji, doprowadził do współzawodnictwa między grupami reprezentującymi odmienne interesy społeczne, ekonomiczne i polityczne, dążącymi do przejęcia kontroli nad państwem i jego aparatem administracyjnym oraz systemem edukacji. W rezultacie zinstytucjonalizowana edukacja czy też formalne nauczanie zostały w znacznym stopniu ukształtowane przez ideologiczną tożsamość i programy¹⁸.

Ideologię stanowią wyznawane przez grupę poglądy, powiązane w pewien system, którego rolą jest tłumaczenie (interpretacja) przeszłości grupy, badanie jej teraźniejszej sytuacji oraz formułowanie wytycznych dotyczących jej przyszłości¹⁹. Ta definicja ideologii opiera się na następujących założeniach: 1) ideologia, interpretując przeszłość, nadaje grupie określoną perspektywę czasową i przestrzenną; 2) ideologia tłumaczy obecną sytuację społeczną, ekonomiczną, polityczną i edu-

¹⁸ G.L. Gutek, *Filozoficzne i ideologiczne podstawy edukacji*, Gdańsk 2003, s. 142–144.

¹⁹ Ibidem, s. 147.

kacyjną; 3) analiza przeszłości jest podstawą, na której formułuje się koncepcję przemiany społecznej, dzięki czemu można wyróżnić pewne wzorce, według których układały się minione wydarzenia i które mogą powtórzyć się w przyszłości; 4) ideologia określa również strategię działania, ponieważ dostarcza pewnego modelu przyszłości, dzięki któremu grupa orientuje się, jaką politykę należy prowadzić, aby osiągnąć pożądane cele (interesy). Aby grupa mogła osiągnąć wyznaczone cele, ideologia zaleca konkretne działania polityczne bądź edukacyjne.

Poglądy danego człowieka, ukształtowane przez ideologię wpływają nie tylko na zewnętrzne relacje pomiędzy nim a systemem społecznym, politycznym i ekonomicznym, ale także na ukształtowanie jego tożsamości oraz na samoocenę. To, jak dana osoba ostatecznie ustosunkuje się do tych systemów, determinuje jej postawę wobec własnej tożsamości, roli, funkcji, aspiracji oraz przeznaczenia. Na osobną uwagę zasługują relacje pomiędzy ideologią a doktryną polityczną.

Doktryna polityczna

Posługiwanie się terminem „doktryna” – zdaniem Zenona Tymoszuca – powoduje często niejasności i trudności w jednoznacznym zdefiniowaniu tego pojęcia. Pojęcie to określane jest różnorodnie i wieloaspektowo. Ta różnorodność i wieloaspektowość w swej konsekwencji prowadzi do rozbieżności w sposobach rozumienia i klasyfikacji zjawiska doktryny²⁰. „Doktryna” oznacza zazwyczaj zespół poglądów zawierających schematycznie podstawioną wizję rzeczywistości politycznej, niedających się modyfikować oraz uniemożliwiających dokonywanie niezbędnych nawet zmian. W tym znaczeniu bezkrytyczny sympatyk określonych poglądów nazywany jest doktrynerem.

Wyrażany jest przy tym pogląd, iż doktryny polityczne charakteryzuje wysoki teoretyczny poziom ogólności i stopień usystematyzowania, przy jednoczesnym dążeniu do skierowania ich zainteresowań na płaszczyznę praktycznego działania. Zenon Tymoszuca przyjął, iż doktryna jest konkretyzacją ideologii wówczas, gdy ideologia tłumaczy sens polityki. Doktryna przekładana jest na tory praktycznego działania. W ten sposób teoria polityczna przeniesiona zostaje na grunt programu politycznego. Wobec tego można stwierdzić, że doktryna polityczna jest to uporządkowany zbiór poglądów wyznaczających cele i przebieg działań politycznych w ściśle określonym czasie i miejscu, stanowiących wykładnię działania partii politycznych lub masowych ruchów społecznych. Przy czym należy podkreślić fakt, iż istnieje bardzo silna więź pomiędzy doktrynami politycznymi i prawnymi, gdyż trudno byłoby wyobrazić sobie sytuację, w której prawo funkcjonowałoby niezależnie od państwa lub odwrotnie.

W politologii przyjęto następujące kryteria podziału doktryn politycznych, według: a) związku z określoną ideologią (liberalne, socjaldemokratyczne, cha-

²⁰ Z. Tymoszuca, *Doktryna*, [w:] *Polityka – Ustrój – Idee. Leksykon politologiczny*, pod red. M. Chmaja i W. Sokoła, Lublin 1999, s. 72.

deckie, komunistyczne); b) dominującego adresata, którym mogą być członkowie partii politycznej, wyznawcy określonej religii, członkowie wspólnoty etnicznej, grupy obywateli; c) instytucji, będącej eksponentem doktryny (doktryny partii politycznych, państw, organizacji wyznaniowych i narodowościowych); d) sposobu formułowania treści doktryny (katalogi problemów partii politycznych, organizacji społecznych, sposobów oraz metod przejścia i sprawowania władzy itp.

Do innych, niż podano wyżej, kryteriów podziału doktryn należą m.in. a) kryteria chronologiczne (np. odpowiadających formacjom społeczno-ekonomicznym), b) kryteria problemowe – koncentrujące się głównie na wyznaczonej kwestii teoretycznej; c) kryteria stosunku do zastanej rzeczywistości społecznej, politycznej i gospodarczej: doktryny rewolucyjne, konserwatywne i reakcyjne.

Bardzo ważnym wyróżnikiem doktryn politycznych są pełnione przez nie funkcje. Funkcjami realizowanymi przez doktryny polityczne są: a) narzędzia walki o władzę polityczną (funkcjonowanie konkurencyjnych doktryn i programów działania politycznego); b) narzędzia walki o zdobycie lub zwiększenie akceptacji społecznej; c) narzędzia propagandy- maksymalnej identyfikacji adresatów.

W praktycznym zastosowaniu doktryny politycznej istotną rolę spełnia interpretacja określonej doktryny. Pod tym względem wyróżniane są dwa stanowiska: dogmatyczne (bez krytycznej refleksji, nie branie pod uwagi możliwości modyfikowania doktryny) i stanowisko rewizjonistyczne (umożliwiające odejście nawet od podstawowych założeń). Praktycznie rzecz biorąc każdą doktrynę można interpretować w duchu dogmatycznym lub rewizjonistycznym. Metody dogmatyczne nie doceniają czasu i zmian, względem których każda doktryna powinna podlegać niezbędnej modyfikacji. Podejście rewizjonistyczne zakłada natomiast pewną dowolność interpretacji prowadzącą często do zaprzepaszczenia fundamentalnych tez doktryny. Oba stanowiska mają zalety i niedoskonałości.

Trzeba zdawać sobie sprawę z prostej zależności między pojęciami ideologii i doktryny. Często zbiór wartości zawarty w danej ideologii może być źródłem kilku doktryn politycznych. Także doktryna może być podstawą do formułowania kilku programów politycznych. Czasem jedna doktryna ma źródło w kilku ideologiach²¹.

Elita polityczna

Elita w ujęciu R. Scrutona²² znaczy to, co zostało wybrane, w sensie ogólnym klasa osób w obrębie społeczeństwa, które uważają się za wybrane, przez innych lub naturę, do przewodzenia lub rządzenia. Przyjmuje się także bardziej specjalistyczne znaczenie i odróżnia rządy elity, tj. klasy wybranej do tego celu przez, np. partię rządzącą- od rządów klasy rządzącej, której władza pochodzi z preskrypcji, tj. przepisu prawnego (pogląd T.S. Eliota). Termin „elita” bardziej ogólnie używa

²¹ Ibidem, s. 72–75.

²² R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*..., s. 90.

się w odniesieniu do każdej grupy ludzi, która współdziała ze sobą, niekoniecznie świadomie, w celu utrzymania wspólnej pozycji i politycznego uprzywilejowania.

Polscy politolodzy²³ ujmują „elitę” jako dokonywanie wyboru. Wskazuje na to źródłosłów tego terminu, iż elita to wybrańcy spośród pewnej grupy ludzi, jednostki szczególnie o najwyższych zdolnościach i predysponowane do aktywności w swej dziedzinie. Podzielają w zasadzie sugestie V. Pareto (1902), iż elita to „ludzie uszeregowani według wielkości wpływów oraz władzy politycznej i społecznej, inaczej mówiąc to „tak zwane klasy wyższe” tworzą elitę, czyli arystokrację (w sensie etymologicznym *aristos*, tj. najlepszy). Elita to również konkretna mniejszość, grupa kontrolująca²⁴. Grupę kontrolującą wyodrębnia się na podstawie dwóch kryteriów: władzy, czyli usytuowania jej „na szczycie” pionowej struktury społeczeństwa czy organizacji lub/i zasług.

Koncepcja V. Parety tzw. „krążenia elit” opiera się na obu kryteriach. Gdy zasługi władz występują jednocześnie, to efektem jest powstanie stabilnej równowagi społecznej. Rozdzielenie obu kryteriów powoduje „krążenie elit” będące skutkiem istniejącego stanu nierównowagi. Są różne typy elit (związkowa, biurokratyczna, intelektualna). W zakres zainteresowań wchodzi tu elita polityczna jako grupa ludzi, która z racji piastowania określonych urzędów czy też zajmowania strategicznych stanowisk w organizacjach pozapaństwowych dąży do zapewnienia sobie regularnego i znaczącego wpływu na politykę. Biorąc pod uwagę dwa kryteria: a) poziom strukturalnej integracji elity politycznej oraz b) osiągnięcie konsensusu (lub jego brak) w zakresie zasad gry politycznej, wyodrębniane są trzy typy elity politycznej: 1) elita sfragmentaryzowana (minimalna integracja strukturalna; promując swe interesy posługuje się metodami konfrontacyjnymi tworząc w efekcie skonfliktowane otoczenie polityczne), 2) elita zunifikowana (przeciwieństwo pierwszej, wysoki poziom integracji i konsens, dominuje rywalizacja pozytywne, w której dużą rolę odgrywają mechanizmy kooperacyjne i negocjacyjne, przetargi polityczne); 3) elita ideologicznie zunifikowana (występująca w systemach totalitarnych, wysoki poziom integracji, tj. centralizacji, jedna dominująca elita – partyjna).

W literaturze politologicznej wyliczono 37 pełnych definicji elity. Zdaniem twórcy teorii elit V. Pareto elita podlega ciągłej ewolucji, transformacji, w którym to procesie następuje eliminacja jednostek słabych, a ich miejsce zajmują nowi, pełni energii przedstawiciele klas niższych. Jeżeli taka kooptacja nie następuje, to wewnątrz klasy niższej gromadzą się elementy przerastające swoimi zaletami klasę wyższą, przeżywającą etap schyłku i dekadencji. Następuje czas rewolucji, a to oznacza odnowienie personalnego składu elity rządzącej i w rezultacie równowaga społeczna zostaje przywrócona. Zdaniem Pareta w kształtowaniu elity obok władzy istotne znaczenie mają takie czynniki, jak: bogactwo, rodzina oraz koneksje.

²³ R. Herburt, *Leksykon politologii*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herburt, Wrocław 2002, s. 99–100.

²⁴ G. Sartori, *Teoria demokracji*, przeł.[z ang.] P. Amsterdamski i D. Grinberg., Warszawa 1994.

Inaczej widział tę kwestię G. Mosca. Wyróżnił on wewnątrz klasy panującej dwie warstwy, z których stosunkowo nieliczna wyższa monopolizuje funkcje decyzyjne w rządzie, natomiast niższa wykonuje podjęte decyzje. Ta wykonawcza warstwa rządząca, mająca cechy biurokracji, spełnia ważne zadania. W procesie tworzenia się elity duże znaczenie mają organizacje i instytucje. Ten pogląd podzielał m.in. C.W. Mills, według którego pozycja jednostki zależy od uczestnictwa w najważniejszych instytucjach politycznych, ekonomicznych oraz militarnych, a także wynika z uznania znaczenia urzędu. M. Simlat wyróżnił trzy cechy składające się na pojęcie elity: 1) ograniczona liczebność elity – elita jest grupą nieliczną; 2) członkowie elity zajmują wysoką pozycję w strukturach instytucjonalnych systemu społecznego i systemu politycznego; 3) możliwości oddziaływania elity na politykę w skali całego państwa, szczególnie w sferze politycznej.

Według W.A. Welsha wyróżnia się następujące cechy elit: a) demograficzne – wiek, pochodzenie narodowościowe, pochodzenie społeczne, natura i zakres uczestnictwa politycznego rodziny, formalne wykształcenie, rodzaj specjalistycznego wykształcenia, b) formalna pozycja w elicie władzy, doświadczenie polityczne itp.; c) orientacja na wartości i na zadania²⁵.

Autorytet polityczny

W potocznym znaczeniu „autorytet” polega na ogólnie uznanej czyjejś powadze, wpływie i znaczeniu. Nosicielem autorytetu bywa zazwyczaj człowiek, instytucja, doktryna, pismo itp. Cieszące się w jakiejś dziedzinie lub w opinii pewnych ludzi szczególnym uznaniem, poważaniem. Autorytet ma dwie strony. Z jednej strony dany człowiek jest autorytetem w określonej dziedzinie, któremu to autorytetowi – z drugiej strony – ulega inny człowiek (czy też inni ludzie). O człowieku autorytatywnym („cieszącym się autorytetem”) mówi się wtedy, gdy ów człowiek jest miarodajny, wiarygodny i zasługuje na zaufanie. Kiedy „autorytatywność” odniesiona jest do rządów (rządy autorytatywne), wtedy ta cecha zawiera treść ujemną. „Rządy autorytatywne” (autorytarne) to rządy niepodlegające jakiegokolwiek kontroli społecznej, rządy oparte na wymaganiu bezwzględnego posłuchu wobec władzy. W ten sposób dochodzimy do pokrewnego pojęcia „autorytetu politycznego”.

Według Zbigniewa Błoka²⁶ „autorytet polityczny” to określony prestiż, szacunek i posłuch. Należy do klasy pojęć służących do opisu wpływu jednej osoby i instytucji na inne osoby czy instytucje, czyli do opisu stosunków społecznych, w tym stosunków politycznych. Mimo bliskoznaczności tych pojęć każde z nich posiada specyficzny kontekst znaczeniowy. Istotą autorytetu jest oddziaływanie

²⁵ W. Sokół, *Elity*, [w:] *Leksykon politologiczny*, s. 91–93; K. Pałeczki, *Elity polityczne*, Warszawa 1992; C.W. Mills, *Elita władzy*, Warszawa 1961.

²⁶ Z. Błoka, *Autorytet polityczny*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1, Kraków 1999, s. 38–39.

jednego podmiotu na drugi za pomocą wzorca w dłuższym czasie czy procesie. Autorytet jako wartość osobowa jest zmienny zarówno w rozwoju jednostkowym, jak i historycznym. W *rozwoju jednostkowym* ewoluuje on od autorytetu rodziców czy opiekunów aż do autorytetu, będącego konsekwencją racjonalnego poznania wartości, czyli będącego zobiektywizowaną wartością otoczenia. Autorytety są ważnym czynnikiem rozwoju duchowego jednostek, ważnym czynnikiem wychowawczym, a w rezultacie ważnym determinantem kultury zbiorowości ludzkich oraz pewnym rodzajem władzy. W *rozwoju historycznym* autorytet ewoluował od autorytetów przywódców, opartym na szacunku do ich siły, wiedzy i doświadczenia w społeczeństwach pierwotnych poprzez autorytet religii jako instytucji ideologii, strzegącej istniejącego systemu władzy oraz panującej hierarchii społecznej w społeczeństwach niewolniczych i feudalnych aż do lansowania *autorytetu rozumu indywidualnego* przez rewolucje mieszczańskie. Spotykamy się z różnorodnymi postawami wobec autorytetu – od postaw kwestionujących wartości jakichkolwiek autorytetów aż do postaw nawołujących do konieczności umacniania autorytetu religii i państwa.

Istotą autorytetu politycznego jest miarodajność i efektywność w oddziaływaniu na duże grupy społeczne, mniej ważne zaś są ewentualne słuszności przy adekwatności głoszonych poglądów, lansowanych środków oddziaływania. To wyjaśnia, dlaczego przywiązujemy w życiu społecznym uwagę „nie do tego, co się mówi, a do tego, kto to mówi”. Do źródeł autorytetu politycznego należą reprezentowane czy artykułowane przez nas systemy wartości politycznych. Autorytetem w polityce cieszy się ten, kto zna lepiej politykę od innych lub ten, kto ma wiedzę i umiejętności czy koncepcje jej praktycznego wykorzystania. Ważną rolę odgrywa też sposób jego powstawania i funkcjonowania. Autorytet polityczny zdobyty siłą, poparty środkami przymusu, prowadzi w zasadzie do niestabilności i skazany jest na szybkie zniknięcie, natomiast oparty na dobrowolności ma lepsze perspektywy przetrwania. Źródłem autorytetu politycznego jest też siła społecznego poparcia. Nie istnieje dłużej autorytet polityczny, który lansuje *systemy wartości* oraz *normy postępowania sprzeczne z interesami dużych grup społecznych*.

Źródła autorytetu politycznego mogą mieć charakter zarówno realny, jak i fikcyjny, mogą znajdować się poza osobą czy instytucją, obdarzoną autorytetem. Mity polityczne, stereotypy myślenia czy postępowania, a nawet plotki i famy mogą przypisać pewnym osobom czy instytucjom specyficzne właściwości posiadania magicznej siły i jeżeli tylko osiągną pewien zakres popularności, stają się źródłem autorytetu politycznego. Autorytet polityczny może powstać wskutek przypisania go danej osobie czy instytucji przez odpowiednie wpływowe gremia opiniotwórcze. Ludzie reagują często nie tyle na unikalne cechy danego podmiotu, ile pełnione lub przypisywane mu role społeczne. Z czasem następuje identyfikacja z rolą społeczną, czyli włączenie autorytetu do własnego wizerunku. Jednym z ważniejszych weryfikantów autorytetów jest sytuacja kryzysowa. Kryzys polityczny jest swego rodzaju testem, sprawdzającym wiarygodność autoryte-

tu politycznego. Społeczeństwo oczekuje wtedy opowiedzenia się za jakimś wariantem jego rozwiązania. Wtedy przekonujemy się, czy mamy do czynienia z autorytetem rzeczywistym czy fikcyjnym. Autorytet polityczny jest nierozdzielny atrybutem władzy i zarazem środkiem jej działania. Nie może istnieć władza polityczna pozbawiona jakiegokolwiek autorytetu, podobnie jak nie może istnieć ona bez drugiego atrybutu i instrumentu, jakim jest przymus. Politycy różnią się między sobą strukturą w stosowaniu tych dwóch czynników. Autorytet według R. Scrutona²⁷ to cechy osoby, roli, urzędu lub rządu, która czyni prawomocnymi, w rzeczywistości lub z pozoru, polecenia i działania wydawane lub wykonywane w jego imieniu. Bywa i tak, że autorytet przypisany jest do kogoś nie jako do człowieka sprawującego urząd, lecz jako do konkretnej osoby, autorytet zrodzony z charyzmy. Maks Weber (1864–1920) wyróżnił trzy: 1) legalno-racjonalistyczny, w którym działania są „autoryzowane” przez reguły normatywne; 2) tradycyjny, w którym prawomocność nadaje sięgająca niepamiętnych czasów tradycja; 3) charyzmatyczny, tj. władza nad innymi, która przez podlegających jej ludzi postrzegana jest także jako autorytet (charyzmą może być obdarzony konkretny człowiek

Charyzma polityczna

Charyzmę rozumie się w dwojaki sposób: 1) jako atrybut, osobista cecha jednostki, wyjątkowa jakość jej przypisywana, coś, co ktoś posiada lub jest w to wyposażony. Pierwotnie charyzmę określano „darem boskim”. Potem stopniowo zaczęto charyzmę utożsamiać z wszelkiego rodzaju osobistymi cechami jednostki, które czyniły ją wyjątkową na tle reszty społeczności; 2) charyzmą jako relacją między liderem a jego zwolennikami, czyli wpływ, jaki ma ten pierwszy na drugich. Jest to zdolność lidera do wywierania wyraźnego wpływu na orientację innych członków wspólnoty.

Wśród różnych typów autorytetu M. Weber wyróżnił autorytet charyzmatyczny. Lider zostaje uznany za charyzmatycznego wówczas, gdy ma do spełnienia określoną misję, którą potrafi przekazać tak swoim zwolennikom, by w sposób spontaniczny odnosili się do jej realizacji. Człowiek charyzmatyczny powinien legitymować się wyjątkowymi cechami, zdolnościami i właściwościami. Uznanie to opiera się na irracjonalnych emocjach, dla których punktem odniesienia są cechy czy zdolności lidera postrzegane na podobieństwo boskiego stygmatu.

Władza charyzmatyczna ma tendencje stawania się niedemokratyczną, gdyż liderzy żądają uznania swych właściwości i wcale nie muszą reprezentować interesów czy opinii swych zwolenników. W polityce często używane jest pojęcie charyzmy sytuacyjnej. W tym przypadku na plan pierwszy przy ocenie lidera wysuwają się raczej cele oraz motyw, jakimi się kieruje, niż cechy osobowościowe. Społeczeństwa, które znalazły się w sytuacji kryzysowej, są skłonne do postrzega-

²⁷ R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2004, s. 51.

nia lidera politycznego jako osoby o niespotykanych kwalifikacjach. Lojalność wynika z faktu oferowania przez niego programu ocalenia społecznego czy nowej wizji społeczeństwa²⁸.

Przywódca charyzmatyczny jest zawsze radykałem, który rzuca wyzwanie ustalonemu porządkowi. Panuje nad ludźmi dzięki cechom nieosiągalnym dla innych, które nie dają się pogodzić z prawami myśli i działania rządzącymi codziennym życiem. Ludzie poddają się takiemu przywódcy, ponieważ poddają się w te zjawiska, które potwierdzają jego nadzwyczajne cechy. Przywództwo charyzmatyczne doprowadza do „wewnętrznej rewolucji” doświadczenia ludzkiego, w przeciwieństwie do „rewolucji zewnętrznej”, mającej miejsce wtedy, gdy ludzie, przystosowując się do zasadniczej zmiany norm, nie internalizują jednocześnie kryjących się za nimi idei²⁹.

Stereotyp polityczny

Chcąc włączyć stereotyp w pole swoich dociekań, politolog musi odpowiedzieć sobie na szereg pytań: a) Czym jest zjawisko stereotypu z punktu widzenia politycznego i politologicznego; b) Jakie funkcje pełni w polityce i procesie politycznym, działaniach politycznych, decyzjach politycznych, interesach politycznych, konfliktach politycznych, c) Jak funkcjonuje stereotyp w elitach politycznych; d) Jakie jest stanowisko politologów wobec stereotypu, e) Jakie są kwestie obecności stereotypu w tożsamości politycznej Niemców, Rosjan, Ukraińców, Litwinów, Białorusinów, Żydów itp. W psychologii³⁰ społecznej „stereotyp” jest definiowany jako uogólniona reprezentacja grupy osób wyodrębnionej ze względu na jakąś łatwo zauważalną cechę określającą społeczną tożsamość członków danej grupy (płeć, narodowość, wiek); zwykle zakłada się, że reprezentacja ta musi być uznawana przez jakąś społeczność (grupę, kulturę) i że ma ona różne szczególne właściwości, jak sztywność, nadmierna ogólność i nietrafność. Stereotypizacja zaś jest to używanie stereotypu w spostrzeganiu konkretnej osoby.

Irena Reszke³¹ przyjęła, w ramach socjologii, definicję stereotypu grupy społecznej jako przekonania obejmującego zbiór upraszczających i nadmiernie uogólnionych, a przez to deformujących sądów o członkach tej grupy lub jej podkategorii.

Socjologiczne rozumienie stereotypu jako stereotypu etnicznego przyjęła Uta M. Quasthoff³² – autorka pierwszego studium określonego w tytule jako lingwi-

²⁸ R. Herbut, *Charyzma*, [w:] *Leksykon politologii*, Wrocław 2002, s. 51–52.

²⁹ W. Sokół, *Charyzma*, [w:] *Leksykon politologiczny*, Lublin 1999, s. 50–51.

³⁰ *Słownik wybranych terminów*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3. *Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, red. J. Strelau, Gdańsk 2000, s. 575.

³¹ Stereotypy grup społecznych a doświadczenia osobiste- wzajemne zależności, „Kultura i Społeczeństwo” 1999 nr 1, s. 172.

³² U.M. Quasthoff, *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*, Frankfurt am Main 1973.

styczne – *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*. W jej sformułowaniu stereotyp jest to „werbalny wyraz przekonania skierowanego na grupy społeczne lub jednostki będące członkami takich grup, przekonania, które mają formę logiczną sądu przypisującego klasie osób określone właściwości lub sposoby zachowań- albo też odmawiającego ich – z tendencją emocjonalnie wartościującą i w sposób niepodważalny, upraszczający i generalizujący”³³.

Zdaniem U. Quasthoff wszystkie funkcje stereotypów, kognitywna, afektywna czy społeczna, mają podwójne oblicze, są pozytywne lub negatywne. Pojęciami pokrewnymi, od których stereotyp musi być odgraniczony, są „nastawienie” i „przesąd”³⁴.

Do kryteriów różnicujących stereotypy należą dwa zasadnicze, a mianowicie: 1) sztywność, niezmienność stereotypów w odróżnieniu od schematów, niezdolność do przejścia perspektywy zawartej w nacechowanym stereotypowo poznaniu społecznym; 2) treści stereotypów, ich charakter z jednej strony negatywny bądź agresywny, z drugiej – pozytywny czy szkodliwy. Z badań komunikacji międzykulturowej wynika, iż nie można nie dostrzegać faktu, że funkcje stereotypów wspomagające proces rozumienia, występują w interakcji międzyetnicznej razem z funkcjami, które ten proces hamują. W interkulturowej interakcji trzy obszary mają duże znaczenie: 1) stereotypy jako wiedza o świecie specyficzna pod względem kulturowym i wykraczającym poza kulturę; 2) stereotypy jako niezbędne środki autoprezentacji; 3) stereotypy i utarte zwroty jako środki strukturyzacji dyskursu.

Stereotypy integralnie wiążą się z językiem naturalnym (jak przyjmuje Uta Quasthoff), stereotypy językowe są równocześnie stereotypami kulturowymi (jak zakłada H. Putnam). Z tego wynika, iż istnieją zależności między tożsamością polityczną a stereotypami politycznymi. Ze sposobem zdefiniowania grupy odniesienia powiązana jest odpowiednio tożsamość. Chodzi o to, w jakim stopniu tożsamość polityczna jest zdominowana przez przynależność narodową, etniczną, religijną, zawodową i polityczną. W społeczności funkcjonują stereotypy z jednej strony oraz z drugiej strony społeczność ta widziana jest przez pryzmat stereotypów innej społeczności.

Dla stereotypu znamienne są następujące cechy: a) jego przedmiotem są grupy ludzi oraz stosunki między nimi, b) jest nabywany w procesie socjalizacji i stanowi wyraz opinii publicznej, c) posiada ładunek emocjonalny, d) jest albo całkowicie sprzeczny z faktami, albo tylko częściowo z nimi zgodny, e) jest długotrwały i odporny na zmiany, jest zawsze związany ze słowem (nazwą). Głównymi aktywnymi elementami stereotypu to czynniki, emocjonalny i behawioralny.

³³ Ibidem, s. 28.

³⁴ *Etnocentryczne przetwarzanie informacji. Ambiwaleńca funkcji stereotypów w komunikacji międzykulturowej*, [w:] „Język a kultura”. T. 12. *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław 1998. Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, s. 13.

Stereotypy charakteryzują się powszechnością i długotrwałością funkcjonowania, w organizacji zachowań i kształtowania wiedzy. Funkcje stereotypów: a) adaptacyjna, powodująca świadomość przynależności do grupy, b) racjonalna-oznaczająca ekonomizację myślenia, c) poczucia bezpieczeństwa – umożliwiająca identyfikację wrogów i przyjaciół, d) komunikacyjna- ułatwiająca porozumienie ze „swoimi”, e) manipulacyjna, tj. umożliwiająca używanie stereotypu ze względu na zawartość w nim czynnika emocjonalnego i jego wpływ na zachowanie się ludzi, f) stymulująca agresję.

W. Lippman traktował stereotyp jako naturalną barierę poznawczą, wynikającą z ograniczonej percepcyjnej ludzkiego mózgu. Stereotyp należy do sfery wyobrażeń i przekonań. Stereotyp polityczny³⁵ określić można jako funkcjonujący na poziomie świadomości potocznej, historycznej, społecznej i kulturowo uwarunkowany, względnie trwałe, emocjonalny, przyjmujący postać generalizacji lub kategoryzacji obraz rzeczywistości politycznej. Na podstawie kryterium podmiotowego wyodrębnia się dwie odmiany stereotypu, a mianowicie: a) auto-stereotyp oraz b) heterostereotyp. Z kolei na podstawie kryterium charakteru procesu stereotypogenego wyróżnia się: a) stereotyp spontaniczny i b) stereotyp sterowany. Te odmiany stereotypu stanowią konsekwencje oddziaływań perswazyjnych ośrodków kształtowania opinii publicznej.

Stereotyp z trudem podlega weryfikacji i niełatwo poddaje się korygowaniu. Stanowi rezultat wielowiekowych doświadczeń społecznych, stąd też wynika jego względna trwałość. Zawiera odniesienia pozytywne i negatywne. Zastosowanie kryterium podmiotowego umożliwia ponadto wskazanie obiektów stereotypu. Są to obrazy grup zawodowych; występować mogą stereotypy warstw i klas społecznych, narodów i grup etnicznych, wspólnot religijnych i ras ludzkich. Wskazuje się również na stereotypowe traktowanie procesów politycznych, sił sprawczych wszelkiego rodzaju przemian i niepowodzeń, jak też sukcesów. Pojawia się stereotypowe traktowanie historii. Stereotyp nie dostrzega zachodzących zmian. Rola każdego stereotypu politycznego polega na jego zaistnieniu w opinii społecznej, co znaczy, że całość społeczeństwa lub jego część posiada taki czy inny obraz rzeczywistości politycznej. Nieodłącznym składnikiem spostrzegania stereotypowego jest podział na „swoich” i „obcych”. Podział ten wzmacniany jest emocjonalnymi „etykietkami”, którymi opisuje się zarówno jednych, jak i drugich. Wskazuje na to duży ładunek wartościujący stereotypów politycznych.

Wartość i znaczenie w życiu społecznym i polityce poszczególnych stereotypów, którymi człowiek się posługuje, bywa różna. Istnieją tzw. stereotypy „centralne” i „mniej ważne”. Do powszechnych należą stereotypy polityczne, etniczne, religijne (np. narodowca, chadeka, socjalisty, komunisty, post komunisty, post solidarnościowca itp.)

Niezwykle istotnym są relacje między stereotypem a tożsamością jednostki oraz krocząc tym tropem, stereotypem politycznym a tożsamością polityczną jed-

³⁵ Cz. Maj, *Stereotyp polityczny*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1., Kraków 1999, s. 272–273.

nostki i grupy (zbiorowości). Stereotyp wpływa na formowanie się tożsamości politycznej. Może być ona konsekwencją właśnie stereotypu i odwrotnie. Wpływ posługiwania się stereotypem politycznym na osobiste doświadczenia może być następstwem innych niż poznawcze funkcji stereotypu. Może dawać świadomość zintegrowania z grupą przez podzielenie upowszechnionych wśród członków stereotypów, co sprzyja nie tylko uzyskiwaniu społecznej aprobaty, przez większość ludzi podzielanej, ale krystalizowaniu się tożsamości politycznej jednostki czy grupy. Operowanie stereotypem może służyć odróżnieniu własnej grupy od innych grup i pozytywnemu jej wyróżnianiu. Znajomość stereotypu grupy społecznej, do której się należy, może mieć wpływ zarówno na autostereotyp, jak i na świadomość identyfikacji z tą grupą. Zgodnie z teorią tożsamości Tajfela i Turnera ludzie faworyzują własną grupę, porównując ją z innymi, gdyż dążą do pozytywnego obrazu własnej osoby, a identyfikacja z grupą „lepszą niż inne” wzmacnia świadomość własnej wartości. Przynależność do grupy, której członkowie mają świadomość, że są obiektem negatywnego stereotypu, może wywołać świadomość napiętnowania. Ma to wpływ na świadomość społecznej tożsamości, gdyż może wystąpić negatywna identyfikacja z grupą. Treści tej negatywnej identyfikacji może być różna i zależna od charakteru grupy, do której należy, jak i od autostereotypu tej kategorii czy grupy.

Stereotypy mogą się zmieniać, gdy zmienia się ich przedmiot, np. status i sytuacja członków grupy będącej obiektem stereotypu. Zmianom stereotypów sprzyjają zmiany w społeczeństwach. Kiedy jednostka styka się z różnymi stereotypami jakiegoś przedmiotu bądź zjawiska i musi dokonać między nimi wyboru, wtedy o przyjęciu określonego stereotypu decyduje jej doświadczenie. Na to doświadczenie oddziałują między innymi częstotliwość stykania się z danym stereotypem oraz zaufanie do źródła propagującego ten stereotyp. Na wybór dokonywany przez jednostkę ma wpływ zbieżność danego stereotypu z jej światopoglądem i stopień uznania go przez grupę odniesienia. Mówi się nawet o względnej niezależności stereotypu od doświadczenia osobistego jednostki. Podatność na zmiany zależy od rodzaju stereotypu i od rodzaju cech opisywanych przez treść stereotypu. Łatwiej zmieniają się te elementy stereotypu, które dotyczą cech sprawnościowych warunkujących skuteczność działań niż cech moralnych czy cech osobowości³⁶.

Jednak stereotypy negatywne mogą się zmieniać pod wpływem osobistych kontaktów z członkami grupy będącej ich obiektem. Zależy to od rodzaju tych kontaktów. Zmiany negatywnych stereotypów są skuteczne, jeśli członkowie grup występują w rolach równorzędnych i są zmuszeni do współdziałania. Konieczność współpracy z osobami, do których czuje się niechęć, wywołuje dysonans poznawczy, który można zredukować przez zmianę nastawienia wobec tych osób.

³⁶ I. Kurcz, *O funkcjach podziału na swoich i obcych: tożsamościowe uwarunkowania społecznych kategoryzacji*, [w:] *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata*, red. M. Jarymowicz, Warszawa 1994.

Jeśli nie ma faktycznego konfliktu interesów między grupami, w warunkach konieczności współdziałania kontakty osobiste mogą zmieniać stereotyp. Dlatego zmianom stereotypów może sprzyjać działalność państwa (np. ustawy).

Według popularnego *The Fontana Dictionary of Modern Thought*³⁷ pod hasłem „stereotyp” czytamy, że: „jest to uproszczony obraz myślowy pewnej kategorii osób, instytucji lub zdarzeń, który w swych zasadniczych cechach jest podzielany przez dużą liczbę ludzi. Kategorie te mogą być szerokie (Żydzi, Aryjczycy, Biali, Czarni) lub wąskie (członkinie Ruchu Wyzwolenia Kobiet). Ludzie zaliczani do wymienionych kategorii mogą być obiektem dwóch lub więcej całkiem różnych stereotypów. Stereotypom zwykle, chociaż nie zawsze, towarzyszą uprzedzenia, tj. przychylne lub nieprzychylne nastawienia wobec każdego członka zaliczanego do odpowiedniej kategorii. Mówiąc o stereotypach, należy zauważyć, iż przez tak rozumiane stereotypy, zwykli członkowie grupy znajdują się pod wpływem zarówno paradygmatów, jak i schematów ideologicznych obecnych w życiu społecznym ich grupy (tożsamość indywidualna i tożsamość kolektywna) Przyjmuje on pogląd, według którego stereotypy stanowią część wielopoziomowego systemu komunikacji społecznej, korzystającego z uproszczonych schematów poznawczych (...) Związane w sposób obligatoryjny z językiem naturalnym, są takie, jak nasz język codzienny: przedmiotowo-opisujące i subiektywnie oceniające, akceptujące i krytyczne, uwikłane w doświadczenie historyczne, w dziedziczone z tradycji mitologie grupowe poddane intencjonalnym, doraźnym zabiegom mówiących. Jako produkt ludzkich mechanizmów psychologicznych i społeczno-kulturowych są nieusuwalne, choć w pewnym zakresie mogą być poddane świadomemu kształtowaniu”³⁸.

Tendencja do uproszczonego spostrzegania grup ludzkich ma charakter uniwersalny. Spostrzeżenie jest subiektywnym obrazem rzeczywistości. Gdy u jakiejś osoby zidentyfikowana zostanie pewna cecha wskazująca na jej przynależność do określonej kategorii społecznej- rasy, grupy etnicznej, zawodowej, religijnej itp., wówczas przypisywane są jej dalsze cechy, które zgodnie ze schematem przysługują tej kategorii³⁹. Ten mechanizm powstawania i funkcjonowania stereotypu jest zbieżny z klasyczną definicją W. Lippmana, według którego stereotyp to „obraz w naszych głowach” wyprzedzający krytyczną refleksję i właściwe procesy poznawcze. „Najczęściej – pisał Lippman – nie jest tak, że najpierw widzimy, a potem określamy, lecz tak, że określamy wpierw, a widzimy później. W nieprzyjaznym, brzęczącym chaosie zewnętrznego świata wyróżniamy to, co nasza kultura już dla nas sformułowała i jesteśmy skłonni odbierać to, co wybraлиśmy spośród form przez nią ustereotypizowanych (...) Mówimy, o świecie, zanim go widzimy. Wyobrażamy sobie wiele rzeczy, zanim ich doświadczymy”⁴⁰.

³⁷ A. Bullock, O. Stallybrass, *The Fontana Dictionary of Modern Thought*, London 1983, s. 601.

³⁸ Z. Bokszański, *Stereotypy i kultura*, Wrocław 2001, s. 90–97.

³⁹ T. Mądrzycki, *Deformacje w spostrzeganiu ludzi*, Warszawa 1986, s. 163.

⁴⁰ *Stereotypes*, [w:] „Massmedia and Communication”, New York 1972, s. 113, 115, 118.

Uwagi Lippmana dotyczą w znacznej części wszelkich form kategoryzacji. W związku z tym można zwrócić uwagę na te cechy stereotypów, które ułatwiają ich identyfikację: 1) stereotyp jest obrazem zabarwionym wartościująco i emocjonalnie, co wyklucza jego adekwatność do rzeczywistości (wyolbrzymianie wad czy zalet poszczególnych kategorii osób), 2) stereotypy mają charakter społeczny, tzn. funkcjonują w jakiejś zbiorowości i dotyczą innych grup ludzkich, 3) stereotypy przybierają postać sztywnych i trwałych schematów poznawczych, są wpajane jednostkom we wczesnym dzieciństwie⁴¹. Członkowie społeczności lokalnych nie mają możliwości na weryfikację obowiązujących stereotypów.

Pojęcie obcości w polityce

„Obcość – jak pisze F. Znaniecki⁴², jest kontekstualna i względna, gdyż jeden i ten sam człowiek czy gromada (..) może posiadać obcości w pewnych warunkach, nie posiadać w innych. W związku ze zróżnicowaniem kryteriów „obcości” zwraca się uwagę na jej „wielopłaszczyznowość” jako model stereotypu. Jego elementami są: przedmiot stereotypu (tu Żyd), treść stereotypu (cechy przypisywane Żydowi) oraz wartościowanie cech w zgodzie z charakterem opozycji „swój-obcy”. Stereotyp jest wtedy każdorazowo funkcją sposobu doświadczenia „obcości” i „swojskości”. Doświadczenie to obejmuje nie tylko dane, które uzyskuje podmiot w trakcie spostrzegania cech zewnętrznych obiektu, ale wychodzi z reguły „poza dostarczone informacje”⁴³. Świadectwem tego są przysłowia polskie XIX wieku na temat Żydów: „Taka uroda jak u Żyda broda”, „Tyle wart, co żydowski kapelusz”, „Tyle tego, jak u Żyda czapek”, „Żydzi mnożą się jak pluskwy”, „Bogaty jak Żyd w parczy”,

Tolerancja

John Locke w *Traktacie o tolerancji* (1685–86) stwierdził, iż ustanowienie tolerancji musi być równoznaczne z ustanowieniem jej granic. Tolerancja oznacza szacunek dla cudzych poglądów i przekonań. W ustawodawstwie państwowym tolerancja oznacza przyznanie wszystkim obywatelom równych praw, bez względu na światopogląd, narodowość czy wyznawaną przez nich religię. Tolerancja to przyznawanie prawa innym do myślenia i postępowania niezgodnego z tym, którego osobiście jesteśmy zwolennikami. Wyróżniane są trzy rodzaje tolerancji: a) intelektualna, b) moralna i c) religijna. Tolerancja intelektualna określa zasadę respektowania cudzych poglądów i wytycza płaszczyznę intelektualnych sporów według reguły „siły argumentów”, nie zaś „argumentów siły”. Tolerancja moralna wzywa do zachowania harmonijnego i zgodnego funkcjonowania różnorodnych

⁴¹ T. Mądrzycki, *Deformacje...*, s. 163.

⁴² F. Znaniecki, *Studia nad antagonizmem do obcych*, „Kwartalnik Socjologiczny”, 1930–1931, z. 2–4.

⁴³ J. Bruner, *Poza dostarczone informacje*, Warszawa 1978.

postaw, stylów życia, obyczajów i zwyczajów w ramach jednego społeczeństwa, między zróżnicowanymi kulturami, a także w obrębie całej ludzkości. Tolerancja religijna oznacza prawo do wiary lub niewiary, gwarancję dobrowolnego przyjmowania lub odrzucania wierzeń i praktyk oferowanych przez religie i wyznania. Tolerancja nie ma charakteru absolutnego. Wyznaczane tolerancji granice najczęściej dotyczą: łamania elementarnych norm moralnych, naruszania norm życia społecznego i nierespektowania praw człowieka, działań wyrządzających krzywdę innym ludziom. Granice tolerancji są określone każdorazowo przez akceptowane w danym społeczeństwie wartości⁴⁴.

Tolerancja nie jest jedynie zasadą prawną. Nie kształtuje tylko stosunków między instytucjami, systemami politycznymi, doktrynami, ale jest głównie wyrazem osobistej tożsamości i określa relacje międzyludzkie. Stąd płynie chęć zrozumienia drugiego człowieka i głoszonych przez niego poglądów. Tolerancja wymaga otwartości, aktywności i ciągłego rozwoju. Nie obawia się podejmowania dyskusji i konfrontacji z przeciwnikiem, mimo iż może to wymagać przemyślenia od nowa swych poglądów i ewentualnego zrewidowania dotychczasowego sposobu myślenia. Zawiera ona ryzyko, że otwartość zostanie wykorzystana, a szczerowość nadużyta. Natomiast nietolerancja płynie z chęci aktualnego odczucia siły i prestiżu. Źródłem nietolerancji jest brak krytycyzmu, nadmierna pewność siebie i przekonanie, że wszelkie przypadki innego myślenia niż własne, są patologiczne. W przeświadczeniu o absolutnym posiadaniu prawdy odmawia się odmiennym poglądom prawa do istnienia i narzuca wszystkim ludziom identyczny sposób myślenia. Prawda w stosunkach międzyludzkich ma dwa wymiary: społeczny i indywidualny. Społeczność ludzka ma prawo do informacji o tym, o czym ludzie, czy to indywidualnie, czy jako społeczność, powinni wiedzieć. Informacja powinna być zawsze prawdziwa i pełna, nie może jednak naruszać niczych praw i niczyjej godności. Prawo do informacji łączy się z innymi prawami człowieka: z prawem do wolności myśli i słowa, do udziału w życiu ekonomicznym i politycznym, do wykształcenia i udziału w dobrach kultury.

Działania polityczne

Nieodłącznym elementem istnienia człowieka jest jego działanie dla osiągnięcia określonego celu (interesu). Celem tego działania jest zawsze zamierzony skutek, wyrażnie uświadomiony, czyli wyobrażony, konkretny i zaplanowany. Jeżeli cel ten powiązany jest z jakąś wartością, wtedy ma wymiar motywu działania. Działania mogą być skierowane na siebie, na innych ludzi oraz na stany rzeczywistości pozaludzkiej (np. produkcja, konstrukcja, destrukcja). Gdy działania związane są z innymi ludźmi lub odniesione są do innych ludzi, wtedy takie działania są społeczne. Ze względu na sposoby traktowania drugiego człowieka działania są klasyfikowane jako reifikujące, partnerskie (dobro innego jest równie

⁴⁴ L. Gawor, *Tolerancja*, [w:] *Mały słownik etyczny*, Bydgoszcz 1999, s. 267.

ważne jak dobro działającego), egocentryczne (w centrum uwagi jest sama osoba działająca, egoistyczna), allocentryczne (poświęcanie się innym, bezinteresowne służenie innym) lub zrównoważone. Drugi człowiek to partner, przyjaciel lub wróg. Traktowanie reifikujące (urzeczowione) to traktowanie drugiego człowieka jak rzecz materialną⁴⁵. Traktowanie reifikujące sprzyja tworzeniu się określonych stereotypów. Drastyczną formą reifikacji był nieludzki sposób wykorzystywania i eksterminacji Żydów przez reżim hitlerowski. Można też odróżnić działanie urzeczowione bez intencji reifikującej, oraz zachowanie intencjonalnie reifikujące (tożsamość zreifikowana). Gdy działanie społeczne nakierowane jest na wywołanie określonego sposobu zachowania lub stanu osoby zwanej partnerem, wówczas nazywamy je oddziaływaniem, a partnera obiektem oddziaływania. Ze względu na sposoby oddziaływania dzielone są na: a) pomocne (partnerskie, non-violencyjne; pomoc bierna i czynna, rada, przekaz prawdziwej wiedzy-dający wierny opis rzeczywistości, informacja, pouczenie, propozycja, apel, wezwanie, przypomnienie), b) naciskowe (żądanie, upomnienie, naleganie, nagany, wytwarzanie opinii zbiorowej – niekorzystnej) i c) warunkujące (określane jako przemoc: grabież, rekwizycja, zabór, zniszczenie mienia, przesiedlenie, uwięzienie, tortury, terror, zabójstwo, okłamywanie, destrukcja poznawcza, wyśmiewanie, ograniczanie: prawne, ekonomiczne, społeczne, odmowa współpracy, prowokacja, manipulacja). Każde oddziaływanie przechodzi w interakcję. Istnieją stereotypy owej interakcji, czyli szablonowe, schematyczne wyobrażenia przebiegu interakcji (zwłaszcza w realizacji interakcji zachodzi wyraźny konflikt). Wyróżnia się różne systemy interakcyjne, a mianowicie: 1) system interakcyjny w handlu (np. pobyt w sklepie, pobyt w magazynie lub na targu, sprzedający wchodzi w interakcje handlowe z klientami dokonującymi zakupów), 2) system interakcyjny życia politycznego państwa- oparty jest na wielu systemach interakcyjnych organów państwowych, partii, organizacji politycznych itp.; 3) system interakcyjny w edukacji (w systemie edukacji podstawową formą interakcji jest pobieranie od kogoś informacji i pouczeń z pewnej dziedziny wiedzy).

Członkowie państwa są powiązani między sobą nie tylko strukturą państwa, ale różnymi strukturami mniej lub bardziej zorganizowanymi, często wykraczającymi poza teren danego państwa. Struktura w tym sensie to tyle, co zbiór relacji w określony sposób ze sobą powiązanych. Najważniejsze z nich to struktury: rodzinne, religijne, zawodowe, handlowe, polityczne, administracyjne, oświatowe, sądownicze, lecznicze, społecznikowskie, przyjacielskie itp.

Rodzaje istniejących w państwie interakcji określone są tylko przez ramy konstytucyjne, ale przez wiele czynników innego typu np.: 1) interakcje zasadniczych politycznie aktywnych grup ludności, elit politycznych i ugrupowań politycznych między sobą a resztą społeczeństwa związane z wyłonieniem aparatu władzy lub z działaniem tego aparatu; 2) interakcje: aparat władzy – obywatele rządu; 3) interakcje w aparacie władzy między organami kontrolującymi różne dziedziny

⁴⁵ A. Grzegorzczak, *Życie jako wyzwanie*, Warszawa 1995, s. 140–141.

ny lub aspekty życia; 4) interakcje między przedstawicielami interesów całego społeczeństwa, a wspólnotami lokalnymi; 5) interakcje służbowe w ramach hierarchii władzy. Trzeba podkreślić, że w miarę rozwoju cywilizacji europejskiej wymienione interakcje ujmowane były w reguły i przepisy prawa. Np. ugrupowania polityczne miały swoje statuty⁴⁶.

Obok interakcji grup umieszczonych w strukturze państwa istniały interakcje grup wykraczających poza strukturę organizacyjną państwa. Takimi były grupy religijne oraz intelektualne, artystyczne. W związku z tym ważne były interakcje pojednawcze oraz interakcje inicjujące współdziałanie i działania z nimi związane. Przyzwyczajenie do stereotypowej pracy i stereotypowych reakcji przekazywane z pokolenia na pokolenie stwarzało dyspozycje do ich kontynuowania. Ze względu na ekonomię wysiłku ludzie zawsze wybierają najłatwiejszą drogę do osiągnięcia swoich celów.

Działaniem wrogim względem drugiego człowieka nazywa się działanie świadomie ukierunkowane na zniszczenie ważnych elementów życia tego człowieka lub wyraźne jego poniżenie. Przy wrogości jest ważne dla działającego, żeby obiekt odczuł swoją względem niego niższość. Działania zbiorowe wynikające z powyższych powodów to akty zemsty, walki religijne. Powstają z tego względu w pewnych grupach ludzi zasady mściwości, pewne instytucje kanalizujące wrogość. Stosunek do drugih, zarówno urzeczowiający, jak i zawistny lub mściwy, prowadzi z reguły do działań niszczących. Celem działań niszczących jest zazwyczaj zysk działającego. Działania mogą być poza tym egoistyczne, czyli wykonywane dla własnej korzyści. Ze współdziałania można wydobyć maksymalną korzyść dla siebie, z zaniedbaniem korzyści innych współdziałających. Typ egoizmu nieniszczącego przybiera dwie formy, z których jedną nazywa się dominacją, a drugą wyzyskiem. Dominacja instytucjonalna jest pozycją we współdziałaniu, przy której zasadniczą korzyścią działającego jest wyniesienie się nad współdziałających na skali prestiżu, autorytetu bądź możliwości decydowania o ważnych sprawach. Wyzyskiem w ścisłym znaczeniu nazywa się pozycję we współdziałaniu przynoszącą nieproporcjonalne do włożonego wysiłku zyski podnoszące poziom konsumpcji, wygody i łatwości życia⁴⁷. Z dominacją w dziedzinie autorytetu społecznie związane są przywileje (konsumpcyjne), traktowane często jako sprawiedliwie przysługujące np. sprawującemu władzę.

⁴⁶ A. Grzegorzcyk, *Życie jako wyzwanie...*, s. 185–189.

⁴⁷ Ibidem, s. 144.